

Andrzej Zawistowski
Instytut Pileckiego
ORCID 0000-0001-6464-8779

Sawa Frydman i Czesław Nowiński – żywoty całkowicie nierównoległe. Szkic do dziejów środowiska naukowego epoki stalinizmu

Sawa Frydman and Czesław Nowiński – Completely Non-Parallel Lives. An Outline of the History of the Scientific Community during the Stalinist Era

The article is devoted to Sawa Frydman/Czesław Nowiński – a lawyer, philosopher and would-be economist. Before World War II, he worked at the Stefan Batory University in Vilnius. After 1945, he built a career in the state administration, while also actively working to integrate Polish science within frameworks based on Soviet solutions. The culmination of his career was being tasked with establishing an economic school aimed at educating in the socialist economy.

Keywords: Polish Academy of Sciences, Stefan Batory University, Jagiellonian University, University of Łódź, University of Warsaw, Medical Academy in Warsaw, Warsaw School of Economics, Main School of Planning and Statistics in Warsaw

Słowa kluczowe: Polska Akademia Nauk, Uniwersytet Stefana Batorego, Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet Warszawski, Akademia Medyczna w Warszawie, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Szkoła Główna Planowania i Statystyki w Warszawie

20 listopada 1945 r. na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie odbyło się kolokwium habilitacyjne dr. Sawy Frydmana. Tego samego dnia w Warszawie wiceminister aprowizacji i handlu Czesław Nowiński podpisał zarządzenie o ustanowieniu przymusowego zarządu państwowego nad kolejnym zakładem przemysłowym. Pozornie te dwa wydarzenia nie miały ze sobą nic wspólnego. Było jednak odwrotnie: Frydman i Nowiński to ta sama osoba, funkcjonująca pod różnymi nazwiskami w dwóch różnych obiegach. Sawa Frydman

to badacz, przedwojenny wykładowca Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie i pracownik tamtejszej ekspozytury Prokuratury Generalnej. Zwolennik demokratycznych procedur i krytyk ustrojów totalitarnych. Czesław Nowiński to urzędnik ludowego państwa, bezwzględnie tropiący burżuazyjne naleciałości wśród starej profesury i zwolennik nowego, marksistowskiego porządku. Dlaczego Frydman stał się Nowińskim i co tak radykalnie zmieniło jego poglądy?

Sawa Frydman

Frydman urodził się 22 października (4 listopada nowego stylu) 1907 r.¹ w Dżisnie na Wileńszczyźnie w rodzinie żydowskiej. Jego rodzicami byli nauczyciel Samson i Sara-Rachela z domu Ratner². Edukację rozpoczął w Dżisnie, gdzie uczęszczał do Gimnazjum Koedukacyjnego (1917–1919). Następnie wraz z rodziną przeniósł się do Wilna, gdzie uczył się w Gimnazjum Stowarzyszenia Rozpowszechniania Wykształcenia Średniego (1920–1923) i Koedukacyjnym Gimnazjum Humanistycznym Chaima Epsztejna (1924–1925)³. Po złożeniu egzaminów maturalnych, jesienią 1925 r. rozpoczął studia na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Wstąpił na Wydział Prawa i Nauk Społecznych⁴, który ukończył w 1929 r. otrzymując tytuł magistra praw⁵. W tym samym roku rozpoczął studia filozoficzne na Wydziale Humanistycznym USB. W tym czasie Frydman uzyskał roczne stypendium Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W jego ramach w latach 1930 i 1931 r. odwiedził uniwersytety w Wiedniu, Tybindze i Kolonii⁶. Studia filozoficzne zakończył w 1933 r. na poziomie absolutorium. Już w 1934 r. Sawa Frydman przedłożył pracę doktorską *Czym jest dogmatyka prawa*. Na jej podstawie uzyskał na USB stopień doktora praw.

Zainteresowania naukowe Frydmana skupiały się na teorii i filozofii prawa. Jego ówczesny dorobek naukowy nie był jednak liczbowo duży. Nie licząc studenckiej pracy nad skryptem⁷ przed wojną ogłosił drukiem trzy opracowania: *Uwagi do podstaw skarbowości*⁸ (praca przygotowana na prowadzonym na Wydziale Prawa i Nauk Społecznych USB seminarium prof. Mieczysława Gutkowskiego poświęconego zagadnieniom skarbowości prawa skarbowego oraz statystyce), *Dogmatyka prawa w świetle socjologii. Studium pierwsze: O wykładni ustaw*⁹ oraz – we współautorstwie – *Domniemanie prawne*¹⁰. Do

1 Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie) [LCVA], Fondas 126, apyrašas 1, byla 4049, Odpis aktu urodzenia Sawy Frydmana, 21 września 1929 r., k. 43. W dokumentach (także wypełnianych przez Nowińskiego) i opracowaniach czasami pojawiają się także inne daty urodzin: 7.03, 26.05 i 3.06. Por. P.M. Żukowski, *Profesorowie Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 2, 1780–2012, Kraków 2014, s. 110.

2 LCVA, Fondas 175, apyrašas 2VICa, byla 280, Kwestionariusz Sawy Frydmana, 15.09.1925 r., k. 2.

3 LCVA, Fondas 175, apyrašas 2VICa, byla 280, Curriculum Vitae, 15.09.1925 r., k. 3.

4 LCVA, Fondas 175, apyrašas 2VICa, byla 280, Podanie Sawy Frydmana do Przewodniczącego Komisji Egzaminacyjnej po II roku prawa, 27.05.1927 r., k. 23.

5 LCVA, Fondas 126, apyrašas 1, byla 4049, Odpis świadectwa tymczasowego, 21.09.1929 r., k. 42.

6 LCVA, Fondas 175, apyrašas 2VICa, byla 280, List dyrektora Departamentu W. Suchodolskiego do rektora USB w Wilnie, 9.10.1930 r., k. 31.

7 *Teoria statystyki. Na podstawie podręczników oraz skryptów z wykładów prof. Mieczysława Gutkowskiego do użytku słuchaczy USB opracował Sawa Frydman*, Wilno 1929.

8 S. Frydman, *Uwagi do podstaw skarbowości*, Wilno 1930.

9 Idem, *Dogmatyka prawa w świetle socjologii. Studium pierwsze: O wykładni ustaw*, [w:] *Ogólna nauka o prawie*, red. B. Wróblewski, Wilno 1936, s. 141–316.

10 S. Frydman, E. Drapkin, *Domniemanie prawne*, Wilno 1938.

tego dochodziły nieliczne artykuły¹¹. Z tego dorobku najbardziej znaczące było studium *Dogmatyka prawa* – opracowanie powstałe w oparciu o pracę doktorską. To bardzo hermetyczna językowo praca z pogranicza teoretycznej i filozoficznej interpretacji prawa oraz socjologii, analizująca kwestie związane z empirycznym badaniem wykładni ustaw. To właśnie tę pracę należy uznać za jeden z najważniejszych osiągnięć naukowych autora.

Frydman budował swoje teorie w oparciu o opis czynności prawników, przy czym wykorzystywał kategorie socjologiczne. Prawodawstwo uważał zaś za formę inżynierii społecznej, sugerującej lub narzucającej obywatelom wzorce zachowań¹². W swojej pracy zastanawiał się także nad funkcjami stanowionego prawa w systemach totalitarnych (choć nie jest to temat wiodący rozważań). Wyróżniał „państwa o władzy rozproszonej” – czyli respektujące trójpodział władzy oraz „państwa scentralizowane, kierowane racjonalnie” – czyli totalitarne. Na tym tle wskazywał także wiele wariantów pośrednich. W swojej analizie Frydman widział wówczas wiele podobieństwa pomiędzy III Rzeszą a Związkiem Sowieckim – co określił „antypozytywizmem prawniczym”¹³. Zestawiał prawne teorie tamtejszych klasyków, m.in. Hansa Franka i Andrieja Wyszyńskiego. Swoje spostrzeżenia reasumował:

rola Wodza, traktowanie prawa jako narzędzia polityki, kierowanej przez tego Wodza; posługiwanie się ustawą jedynie w sytuacjach, które się uważa za normalne; niekrepowanie się nią w innych sytuacjach; w ogóle konkretne myślenie związane z ustawą jedynie przez osobą Führera, który reprezentuje jedność narodu, jego dążeń i celów – to wszystko daje obraz odmienny od naszej wykładni ustaw, a zbliżony raczej do sowieckiego traktowania „ustawy”. Nie należy oczywiście przesadzać podobieństwa hitlerowskiej i sowieckiej wykładni. Teorie niemieckie są, jak zawsze, o tyle mgliste, że trudno wytworzyć sobie dokładny ich obraz. Lecz jedna najbardziej istotna różnica rzuca się w od razu w oczy (nie mówiąc już, oczywiście, o różnicy celów, które wskazują przywódcy). Sowieccy teoretycy propagują oceny słusznościowe, oparte o cele, dyktowane przez Wodzów. Niemcy natomiast chcą raczej oprzeć swe oceny nie na celach, lecz na wartościach bezpośrednich, odczuwalnych intuicyjnie, lub też dyktowanych przez Wodza. Mówią więcej o sprawiedliwości, niż o celowości¹⁴.

Trzeba jednak przyznać, że Frydman szerzej widział zagrożenia dla klasycznego porządku prawnego. W tym samym tekście pisał:

Żyjemy w epoce istotnych zmian, przekształceń i zasadniczej przebudowy społecznej. Rosja Sowiecka, Niemcy, Włochy, Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, częściowo zaś Polska i inne kraje znajdują się w krytycznej fazie rozwojowej, okresie przewartościowania wszystkich wartości i przebudowy wszystkich podwalin¹⁵.

11 S. Frydman, *Problem definicji prawa*, „Przegląd Filozoficzny” 1936, nr 4, s. 489–491; idem, *Teoria prawa a teoria techniki prawniczej*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1937, nr 7, s. 193–197, 1937, nr 8, s. 219–222, 1937, nr 10, s. 275–279, 1937, nr 12, s. 355–360, 1938, nr 3, s. 64–70 (cykl nie został dokończony).

12 K. Pleszka, *Konstrukcyjna teoria wykładni Sawy Frydmana: próba współczesnego ujęcia*, „Państwo i Prawo” 2005, z. 5, s. 3.

13 M. Kornat, *Bolszewizm, totalitaryzm, rewolucja, Rosja. Początki sowietologii i studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918–1939)*, t. 2, Kraków 2004, s. 84, 116–117.

14 S. Frydman, *Dogmatyka prawa w świetle socjologii*, s. 261.

15 Ibidem, s. 264.

W połowie lat trzydziestych, po uzyskaniu stopnia doktora, Frydman rozpoczął pracę dydaktyczną na Wydziale Prawa i Nauk Społecznych USB. Od 1935 r. był tam starszym asystentem przy dydaktycznej Katedrze Filozofii Prawa zajmowanej wówczas przez doc. dr. Wiktora Sukiennickiego – znanego teoretyka prawa i sowietologa¹⁶. Młody doktor prowadził ćwiczenia z teorii i filozofii prawa dla studentów pierwszego i trzeciego roku¹⁷. Był też członkiem naukowego Zakładu Teorii i Filozofii Prawa¹⁸ kierowanego przez Sukiennickiego¹⁹.

Praca badawcza nie była jedynym obszarem zawodowej aktywności Frydmana. Już po zakończeniu studiów prawniczych podjął pracę w wileńskiej ekspozyturze Prokuraturii Generalnej. Najpierw był tam społecznym aplikantem, a od marca 1930 r. – po bardzo dobrej ocenie dotychczasowego zaangażowania w pracę – został zatrudniony na etacie. Po powrocie ze wspomnianego zagranicznego stypendium został referendarzem²⁰. W ten sposób ustabilizowało się zawodowe życie Frydmana, które od połowy lat trzydziestych dzielił pomiędzy pracę w Prokuraturii i zajęcia na USB. Trzeba podkreślić, że zarówno pierwsze jak i drugie jego zaangażowanie zawodowe było na najwyższym poziomie. W innym przypadku, w okresie narastającego antysemityzmu i zwykłej niechęci do Żydów, tak prestiżowe posady byłyby dla niego zamknięte. Może być to też dowód na postępującą asymilację Frydmana.

Sawa Frydman / Czesław Nowiński

Wybuch II wojny światowej, a następnie wcielenie Wileńszczyzny do Litwy pozbawiło Frydmana obu miejsc pracy. Zdecydował się więc przenieść na teren okupacji sowieckiej. Za taką decyzją być może stała nieznajomość litewskiego (wymagana teraz zarówno do pracy urzędniczej, jak i dydaktycznej), a dobra znajomość rosyjskiego. Nie wykluczone jednak, że Frydman postanowił po prostu zniknąć z terenu, na którym był szerzej znany jako polski urzędnik i wykładowca. Zastanawiające jest jednak to, że znając teorię systemu sowieckiego, zdecydował się udać na terytoria opanowane przez Sowietów.

Jesienią 1939 r. wyjechał do Lidy, a następnie do Baranowicz. Był tam inspektorem szkół zawodowych, a następnie kierownikiem Wydziału Planowo-Finansowego Kuratorium²¹. Później jeszcze bardziej oddalił się od rodzinnej Wileńszczyzny – znalazł się we Lwowie, znajdując zatrudnienie w miejscowej elektrowni. Najpierw był ekonomistą, „inżynierem normowania pracy”, a następnie został kierownikiem Wydziału Organizacji Pracy.

16 M. Tarkowski, *Wydział Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w latach 1919–1939*, Gdańsk 2015, s. 78–79; LCVA, Fondas 175, apyrašas 14, byla 11, Pismo rektora USB Witolda Staniewicza do Sawy Frydmana, 20.07.1935 r., k. 5; Archiwum Kancelarii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie [AKPAN], 41/1219, Życiorys Czesława Nowińskiego, ok. 1954 r., k. 7.

17 Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie [AUJ], WP III 32 Frydman Sawa, Curriculum Vitae Sawy Frydmana. Załącznik do Podania Sawy Frydmana do Rady Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, 17.06.1945 r., b.p.

18 *Rocznik Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie 1938–1939*, Wilno 1938, s. 152.

19 Warto zauważyć, że kilka lat temu Sukiennicki znalazł się w grupie sygnatariuszy listu protestacyjnego przeciwko antysemickiemu gettu ławkowemu. N. Judzińska, *Po lewej stronie sali. Getto ławkowe w międzywojennym Wilnie*, Warszawa 2023, s. 354–355.

20 LCVA, Fondas 126, apyrašas 1, byla 4049, Pismo Prezesa Prokuraturii Generalnej Bukowskiego do Sawy Frydmana, 5.11.1929 r., k. 40.

21 Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego [AUŁ], DSP-120, Życiorys Czesława Nowińskiego, 23.04.1946 r., k. 6.

Później trafił na etat planisty w kombinacie przemysłu spożywczego²². Zajmowane przez niego stanowiska były zdecydowanie poniżej jego kwalifikacji i aspiracji. Dlaczego jednak godził się na nie? Być może powodem był brak kontaktów w miejscowym środowisku komunistycznym. Przed wojną Frydman nie angażował się politycznie, a – jeżeli spojrzeć na jego prace – stosunek do Sowietów miał bardzo powściągliwy. Można jednak założyć, że był to kolejny etap ucieczki przed przeszłością związaną ze służbą dla państwa polskiego – udany, bo nie został aresztowany czy zesłany.

Sytuację życiową Frydmana zupełnie zmienił wybuch wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 r. Pod niemiecką okupacją zmuszony był ukrywać się nie tylko ze względu na swoją przeszłość zawodową, lecz przede wszystkim przez swoje pochodzenie. Jego pozycja zawodowa i społeczna jeszcze bardziej spadła. Był m.in. pomocnikiem murarskim, obsługiwał maszyny na budowach, był agentem ubezpieczeniowym, rymarzem, sekretarzem w biurze. W obawie przed rozpoznaniem i dekonspiracją znowu musiał zmieniać miejsce zamieszkania. Ze Lwowa przeniósł się do Zaleszczyk, a następnie do Krakowa i Warszawy. Posługiwał się wówczas fałszywymi dokumentami, przybierając różne nazwiska m.in. Edward Michałowski, a następnie Czesław Nowiński. Mimo konspiracji Frydman został dwukrotnie zadenuncjowany jako Żyd i zatrzymany. W Zaleszczykach udało mu się uciec, w Warszawie wykupił się z rąk granatowego policjanta²³. W stolicy Frydman – ciągle pod fałszywym nazwiskiem Nowiński – doczekał powstania. Ranny, trafił do szpitala na Powiślu, a stamtąd 8 września ewakuowano go Milanówką. Tam doczekał styczniowej ofensywy Armii Czerwonej²⁴.

Trudno cokolwiek konkretnego napisać o wojennych sympatiach politycznych Frydmana. W powojennych życiorysach wspominał, że w czasie wojny związał się Klubem Inteligencji Postępowej w Warszawie. Była to stworzona pod koniec wojny niewielka grupa socjalistów i komunistów, kontrolowana przez Polską Partię Robotniczą²⁵. Być może wspomniane zaangażowanie było prawdą, ale zapewne miało charakter efemeryczny. Żyjący w permanentnym zagrożeniu Frydman nie mógł ryzykować w dwójnasób.

Podczas Holokaustu Frydman stracił ojca (w 1941 r.) i żonę (w 1943 r.). Wojnę przeżył brat Sawy – Jakub Frydman. Przed wojną był on asystentem w I Klinice Chorób Wewnętrznych USB, a od 1934 r. ordynatorem Oddziału Chorób Wewnętrznych Lecznicy Litewskiego Stowarzyszenia Pomocy Sanitarnej. W 1941 r. został aresztowany przez Sowietów i wywieziony na Wschód. Pracował tam jako lekarz. W 1943 r. stanął na czele Związku Patriotów Polskich w Krasnojarsku. Do Polski wrócił w szeregach 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki²⁶.

Po zakończeniu wojny Sawa Frydman / Czesław Nowiński rozpoczął nowe życie. Początkowo nie mógł zdecydować się, przy którym z nazwisk pozostać. Przez krótki czas równoległe używał starego nazwiska (w karierze naukowej²⁷) i nowego nazwiska (w ka-

22 Archiwum Akt Nowych w Warszawie [AAN], Ministerstwo Edukacji Narodowej [MEN] 4116, Życiorys Czesława Nowińskiego, 23.04.1946 r., k. 7; AUŁ, DSP-120, Życiorys Czesława Nowińskiego, 23.04.1946 r., k. 6.

23 AKPAN, 41/1219, Ankieta personalna Czesława Nowińskiego, 02.1954 r., k. 4a.

24 AAN, MEN 4116, Życiorys Czesława Nowińskiego, 23.04.1946 r., k. 7; AUŁ, DSP-120, Życiorys Czesława Nowińskiego, 23.04.1946 r., k. 6.

25 A. Przygoński, *Prasa konspiracyjna PPR, cz. 2, Prasa centralna i obwodowa*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1962, nr 4, s. 34.

26 A. Wincewicz, P. Woltanowski, S. Sulkowski, J. Małyżko, *Jakub Chlebowski. Rector Magnificus Exultus – A Distinguished Professor of Internal Medicine in Postwar North-East Poland*, „Prilozi” 2018, nr 2–3, s. 143–144.

27 AKPAN, 41/1219, Pismo ministra oświaty Czesława Wycecha do Sawy Frydmana, 8.02.1946 r., b.p.

rierze urzędniczej²⁸). Od 1946 r. na stałe pozostał już Czesławem Nowińskim²⁹. Zmienił też identyfikację narodową. Przed wojną deklarował się jako Żyd wyznania mojżeszowego, po wojnie – jako Polak.

Koniec okupacji niemieckiej otworzył w życiu Frydmana/Nowińskiego nowy rozdział. Początkowo wydawało się, że skusi go praca naukowa. Na początku 1945 r., czyli krótko po wyparciu Niemców z lewobrzeżnej części stolicy, Frydman rozpoczął pracę w Biurze Organizacyjnym Uniwersytetu Warszawskiego. Szybko jednak przeniósł się do Krakowa, gdzie od 1 lutego 1945 r. został starszym asystentem na Wydziale Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego³⁰. Dlaczego Frydman wybrał Kraków, a nie pozostał w Warszawie? Być może dlatego, że na Uniwersytecie Jagiellońskim pracował prof. Jerzy Lande, dawniej zatrudniony w wileńskim USB. Frydman uczęszczał na jego seminarium, zanim profesor przeniósł się do Krakowa. W późniejszych latach dawny seminarzysta wspierał swojego profesora drobnymi protekcjami³¹. Nie jest wykluczone też, że znaczenie miały kwestie lokalowe – w leżącej w gruzach Warszawie trudno było znaleźć mieszkanie.

Przystępując do pracy Frydman twierdził, że jest do niej gotowy, gdyż w latach ukrywania się w Warszawie pracował naukowo i przygotowywał kolejne publikacje. W tym czasie miało powstać opracowanie *Formalizm prawoznawstwa a prawo jako forma życia społecznego*. Jest to prawdopodobne, gdyż tę pracę Frydman złożył jako habilitacyjną już w czerwcu 1945 r.³² Referentami w procesie habilitacyjnym zostali Jerzy Lande, Władysław Wolter i Wilhelm Szczęśny Wachholz. Ich opinie były zgodnie pozytywne³³. Kolokwium i wykład habilitacyjny odbyły się w listopadzie 1946 r. – w obu przypadkach wynik był jednogłośnie pozytywny³⁴. *Veniam legendi* w zakresie teorii i filozofii prawa otrzymał Frydman 20 listopada 1945 r., co ministerstwo zaakceptowało 8 lutego 1946 r.³⁵ To ukoronowanie całego procesu formalnego pozwalało Frydmanowi otrzymać docenturę³⁶. W oficjalnych zestawieniach personalnych Uniwersytetu Jagiellońskiego Frydman był wymieniany jako doktor praw, docent teorii i filozofii prawa w latach akademickich 1946/1947 i 1947/1948³⁷. Była to jednak formalność, bo realnie Frydman/Nowiński w Kra-

28 Por. Monitor Polski 1946, Nr 10, poz. 17, Zarządzenie Ministra Aprowizacji i Handlu z dnia 20 listopada 1945 r. o ustanowieniu przymusowego zarządu państwowego nad przedsiębiorstwem Młyn Twardowski w mieście Kruszewy. Pod tym zarządzeniem figuruje podpis wiceministra Czesława Nowińskiego.

29 Decyzja Frydmana o pozostaniu przy personaliach zmienionych w czasie wojny nie była odosobniona. Spośród zarejestrowanych w kartotece Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego (WKZ) w Warszawie ocalałych z Zagłady około 7% posługiwało się personaliami zmienionymi w czasie wojny. E. Koźmińska-Frejłak, *Po zagładzie. Praktyki asymilacyjne jako strategie zadomawiania się w Polsce 1944/45–1950*, Warszawa 2022, s. 366–367.

30 AUJ, SIII 246 Frydman Sawa, Pismo prorektora Uniwersytetu Jagiellońskiego do Sawy Frydmana, 10.04.1945 r., k. 9.

31 J. Connelly, *Zniewolony uniwersytet. Sowietyzacja szkolnictwa wyższego w Niemczech Wschodnich, Czechach i Polsce 1945–1956*, tłum. W. Rodkiewicz, Warszawa 2014, s. 249.

32 AUJ, WP III 32 Frydman Sawa, Podanie Sawy Frydmana do Rady Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, 17.06.1945 r., b.p.

33 AUJ, WP III 32 HABIL, Pismo dziekana Wydziału Prawa UJ Jana Gwiazdomorskiego do Ministerstwa Oświaty, 22.11.1945 r., b.p.

34 AAN, MEN 4116, Protokół z posiedzenia Rady Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego odbytego w dniu 17.11.1945 r., zał. 7; AAN, MEN 4116, Protokół z posiedzenia Rady Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego odbytego w dniu 20.11.1945 r., zał. 8.

35 AUJ, DSP-120, Pismo dziekana Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego do docenta Sawy Frydmana, 1.04.1946 r., k. 11.

36 AKPAN, 41/1219, Pismo ministra oświaty Czesława Wycecha do Sawy Frydmana, 8.02.1946 r., b.p.

37 *Skład Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Rok Akademicki 1946/47*, Kraków 1947, s. 16; *Skład Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Rok Akademicki 1947/48*, Kraków 1948, s. 16.

kowie już nie pracował. Jego pozanaukowe obowiązki zawodowe sprawiły, że musiał przenieść się z Krakowa do Warszawy.

Czesław Nowiński

W sierpniu 1945 r. Czesław Nowiński został wiceministrem aprowizacji i handlu. Zapewne za tą nominacją stały koneksje wileńskiej i rodzinne – kilka miesięcy wcześniej kierownictwo nad tym resortem przejął mieszkający dawniej w Wilnie Jerzy Sztachelski. Po wojnie żona Nowińskiego została Janina Sztachelska, siostra Jerzego. W czasie pracy ministerialnej (lub krótko po jej zakończeniu) Nowiński na polecenie Hilarego Minca kierował przygotowaniem „Trzyletniego planu technicznego badań naukowych” z dziedziny przemysłu spożywczego. Była to pierwsza próba stworzenia zcentralizowanego planu badań naukowych³⁸.

Z Ministerstwa Nowiński odszedł w marcu 1947 r., kilka miesięcy po Sztachelskim. W tym samym czasie został jednym z zastępców szefa Kancelarii Cywilnej Prezydenta RP oraz dyrektorem jej Biura Studiów. Komórka zorganizowana i kierowana przez Nowińskiego nie była duża – oscylowała pomiędzy 11 a 21 osób³⁹. Zakres działań Biura Studiów był zróżnicowany – w jego skład wchodziły trzy działy: Studiów Samorządowych, Ekonomiczny i Kultury⁴⁰. Przygotowywano tam analizy opracowań przedkładanych przez instytucje publiczne, np. Centralny Urząd Planowania (CUP), Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych, Ministerstwa Przemysłu i Handlu oraz opracowania własne dotyczące np. nadzoru nad samorządem terytorialnym, zagadnień planistycznych, kwestii promocji rodzicielstwa, filmu, literatury czy handlu mięsem. Z opracowań tych korzystał nie tylko aparat prezydencki i Rada Państwa, ale też Wydział Oświaty i Kultury KC PZPR⁴¹. Na funkcji szefa Biura Studiów pozostał Nowiński do października 1949 r.⁴²

Rozwój kariery administracyjnej nie zniechęcił jednak Nowińskiego do pracy akademickiej. Przeciwnie – starał się znaleźć sobie nowe miejsce zatrudnienia, znacznie bliżej ministerialnego biura. Już jesienią 1945 r. aplikował o pracę w Szkole Głównej Handlowej. Deklarował chęć prowadzenia zajęć z prawa gospodarczego oraz ekonomiki przemysłu – czyli obszarów, którymi zawodowo dotąd nie zajmował się⁴³. Starania te nie zakończyły się sukcesem, pomimo pozytywnej reakcji ze strony władz SGH. Ambicje Nowińskiego były bowiem duże – liczył nie tylko na wykłady zleczone lub etat, lecz przede wszystkim na otrzymanie samodzielnej katedry. W 1946 r. miał zostać zatrudniony jako profesor nadzwyczajny socjologii na Uniwersytecie Łódzkim⁴⁴ i objąć tam Katedrę Nadzwyczajną

38 P. Hübner, *Polityka naukowa w Polsce w latach 1944–1953. Geneza systemu*, t. 1, Wrocław 1992, s. 299–300.

39 AAN, Kancelaria Prezydenta i Rady Państwa [KPiRP] 39, Sprawozdanie z działalności Biura Studiów w roku 1947, k. 1; AAN, KPiRP 39, Biuro Studiów, stan na 21 czerwca 1948, b.p.

40 AAN, KPiRP 39, Sprawozdanie z prac wykonanych przez Biuro Studiów w okresie 20 października 1948–30 listopada 1948, 30.11.1948 r., b.p.

41 Por. AAN, KPiRP 33, Opracowania nr 1–13, passim; AAN, KPiRP 34, Opracowania nr 14–30, passim; AAN, KPiRP 35, Opracowania nr 31–40, passim.

42 *Polska 1944–1991. Informator historyczny. Struktury i ludzie*, t. 1, red. A. Kocharński, Warszawa 2022, s. 140, 233; AKPAN, 41/1219, Ankieta personalna Czesława Nowińskiego, 02.1954 r., k. 5.

43 Archiwum Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie [ASGH], N-99/K, Pismo Czesława Nowińskiego do Rektora SGH, 9.10.1945 r., k. 3; ASGH, N-99/K, Pismo prorektora SGH Andrzeja Grodka do Czesława Nowińskiego, 5.04.1946, k. 2.

44 AUŁ, DSP-120, Pismo rektora Uniwersytetu Łódzkiego Tadeusza Kotarbińskiego do ministra oświaty, 25.04.1946 r., k. 2.

nej Socjologii Prawa na Wydziale Prawno-Ekonomicznym⁴⁵. Wydaje się jednak, wbrew zapisom pojawiającym się w publikowanych biogramach⁴⁶, że ostatecznie Nowiński na Uniwersytet Łódzki nie trafił. W jego teczce osobowej brakuje dokumentów potwierdzających rozpoczęcie i zakończenie pracy. Spis osobowy pracowników Wydziału Prawno-Ekonomicznego nie odnotowuje jego nazwiska, a Zakład Socjologii Prawa wykazywał wakat na stanowisku kierownika⁴⁷.

Ostatecznie, w kwietniu 1947 r., Nowiński został profesorem nadzwyczajnym na katedrze Encyklopedii i Teorii Prawa Wydziału Prawa Uniwersytetu Warszawskiego⁴⁸. Tej ostatecznej nominacji towarzyszył poważny zgrzyt, gdyż katedrę tę od czasów przedwojennych formalnie zajmował wybitny prawnik Eugeniusz Jarra. On jednak przebywał na emigracji – w końcu osiadł na Uniwersytecie w Oksfordzie. Dziekan Wydziału Prawa UW postulował, aby wakującą katedrę objął Henryk Piętka, pracujący na Wydziale od 1929 r.⁴⁹ Decyzja ministerstwa była jednak inna. Nowiński rozpoczął pracę na UW, realizując swoje marzenia o samodzielnej katedrze.

Równoległe eksplodowało polityczne zaangażowanie Nowińskiego. Przed wojną strojący od polityki, podczas wojny podchodzący z ostrożnością do tego typu działalności, teraz zaangażował się w nią z pełnym przekonaniem. W PPR znalazł się w 1946 r. – już jako wiceminister, a od 1948 r. był członkiem PZPR. Jako neofita przejawiał dużą żarliwość w ideologicznej przebudowie struktur naukowych. Był niezwykle aktywnym działaczem partyjnym na UW i jedną z osób odpowiedzialnych za zniszczenie Polskiej Akademii Umiejętności⁵⁰. Wszedł w skład ogólnopolskiego zarządu Klubu Pracowników Naukowych – organizowanego przez władze „oddolnego ruchu postępowej profesury”. W praktyce była to organizacja, która miała przygotowywać uczelnie do gruntownej ideologicznej rewolucji kadrowej.

Powyżej było już wspomniane, że Nowińskiego rozsądzała ambicja – czuł, że ma predyspozycje do odegrania znacznie ważniejszej roli niż tylko urzędnika i wykładowcy. Uważał, że jego pozycja naukowa i praca w Kancelarii Prezydenta nie ma należytego przełożenia na rzeczywistość. Skarżył się, że opracowania Biura Studiów lądują w szufladach, a on pragnąłby rozwinąć skrzydła. 14 września 1948 r. sporządził notatkę skierowaną do kierownictwa PPR. Już jej tytuł brzmiał znacząco: *W sprawie rozwoju twórczej myśli marksistowskiej na polskich uniwersytetach w zakresie nauk humanistycznych w szerokim tego słowa znaczeniu*. Pisał w niej, że na żadnym z uniwersytetów nie powstał poważniejszy ośrodek myśli marksistowskiej, a działalność stowarzyszeń partyjnej profesury ma „charakter partyzancki”⁵¹. Postulował, aby naukowców-marksistów odciążać od dodatkowych zajęć, podwyższyć im wynagrodzenia za pracę badawczą, kierować na stypendia do ZSRR⁵². Do listu załączył wykaz nazwiska osób, które powinny być zatrud-

45 AUŁ, DSP-120, Pismo Czesława Nowińskiego do rektora Uniwersytetu Łódzkiego, b.d., k. 13.

46 Por. P.M. Zukowski, *Profesorowie Wydziału Prawa*, s. 110.

47 *Skład osobowy i spis wykładów na rok akademicki 1946/1947*, Łódź 1947, s. 16–20, 44.

48 AKPAN, 41/1219, Decyzja prezydenta RP Bolesława Bieruta, 30.04.1947 r., b.p.

49 AAN, MEN 4116, Pismo dziekana Wydziału Uniwersytetu Warszawskiego Stanisława Śliwińskiego, 13.11.1946 r., k. 18.

50 *Uchwały I posiedzenia Komisji KC PPR przy Wydziale Oświaty i Kultury do spraw reorganizacji PAU*, [w:] W.J. Chmielewski, *Stanisław Skrzyszewski wobec ludzi nauki w świetle własnych notatek, listów i pism (1944–1950)*, Warszawa 2014, s. 222–223.

51 P. Hübner, *Nauka polska po II wojnie światowej – idee i instytucje*, Warszawa 1987, s. 92.

52 Idem, *Polityka naukowa w Polsce*, t. 1, s. 432.

nione jako wykładowcy-zwolennicy nowego porządku. Miało to wzmocnić ośrodki myśli marksistowskiej i pozycję naukowców-marksistów⁵³. 11 listopada 1948 r. Nowińskiego włączono w skład Sekcji Organizacji Nauki Rady Głównej do Spraw Nauki i Szkolnictwa Wyższego⁵⁴.

Na przełomie 1948 i 1949 r. Nowiński podjął inicjatywę stworzenia, pod osłoną prezydenckiego Biura Studiów, Rady Naukowej, która stanie się ciałem koordynującym i nadzorującym działania instytucji naukowych, takich jak Instytut Śląski, Instytut Zachodni, Instytut Bałtycki naukowo-analityczne komórki NBP i Banku Gospodarstwa Krajowego. W składzie Rady Nowiński widział Eugeniusza Szyra, Leona Rzendowskiego, Witolda Trąmpczyńskiego, Bronisława Minca, Bronisława Blassa, Franciszka Blinowskiego i Adama Wanga⁵⁵. Byli to urzędnicy centralnego aparatu gospodarczego wyższego szczebla lub młodzi naukowcy-marksieści. Krótco potem złożył projekt powołania Ośrodka Kierowniczego Badań Ekonomicznych, który skupiałby na sobie koordynację działań wydziałów KC PZPR: Ekonomicznego, Rolnego, Komunikacyjnego oraz Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego (PKPG). Zapleczem badawczym tego ośrodka miała stać się nowa uczelnia – Wyższa Szkoła Ekonomiczna. Powstać miała ona na gruzach wciąż formalnie prywatnej SGH. Dodatkowo Nowiński chciał przebudować Polskie Towarzystwo Ekonomiczne „które dotychczas nie ma określonego profilu, albo nawet ma profil niepożądany”. W przyszłości miało ono dać początek Instytutowi Ekonomiki przy Akademii Nauk⁵⁶.

Trudno dziś ocenić, czy powyższe inicjatywy były autorskimi pomysłami Nowińskiego, czy był on tylko reprezentantem jakiejś grupy. Istotne jest jednak to, że koncepcje te – gdyby zostały zrealizowane – uczyniłyby z Nowińskiego jedną z bardziej wpływowych osób w polskiej administracji gospodarczej. Być może dlatego niemal nic z nich nie wyszło – Nowiński nie miał pozycji politycznej umożliwiającej przeprowadzenie takiej operacji. Trzeba jednak wspomnieć, że w marcu 1949 r. powołano go w skład komitetu organizacyjnego I Kongresu Nauki Polskiej. Otrzymał także zadanie stworzenia komórki, która zajmie się organizacją Akademii Nauk (późniejszej PAN). Był aktywny w procesie tworzenia Akademii⁵⁷.

Z koncepcji Nowińskiego tylko niektóre elementy wprowadzono w życie. Faktycznie przebudowano PTE, czyniąc z niego coś na kształt związku zawodowego ekonomistów. Zniszczono też dotychczasową SGH, zmieniając ją w nową, socjalistyczną uczelnię – Szkołę Główną Planowania i Statystyki w Warszawie. 6 października 1949 r. dekretem Prezydenta RP Bolesława Bieruta jej pierwszym rektorem został Czesław Nowiński⁵⁸. Faktycznie była to decyzja podjęta przez Biuro Polityczne KC PZPR⁵⁹. Realnie Nowiński objął funkcję już kilka tygodni wcześniej na podstawie decyzji Ministerstwa Oświaty⁶⁰. Rozpoczął również pracę w Katedrze Podstaw Marksizmu-Leninizmu oraz w Zakładzie Materializmu Dialektycznego

53 T.P. Rutkowski, *Na styku nauki i polityki. Uniwersytet Warszawski w PRL 1944–1989*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego po 1945*, red. P.M. Majewski, Warszawa 2016, s. 405, 413; P. Hübner, *Nauka polska*, s. 40.

54 P. Hübner, *Polityka naukowa w Polsce*, t. 1, s. 351.

55 AAN, KPiRP 39, Notatka służbowa Czesława Nowińskiego dla Bolesława Bieruta, [02/03.1949 r.], b.p.

56 AAN, KPiRP 39, Notatka służbowa Czesława Nowińskiego dla Bolesława Bieruta, 17.03.1949 r., b.p.

57 P. Hübner, *Nauka polska*, s. 104; idem, *Polityka naukowa w Polsce w latach 1944–1953. Geneza systemu*, t. 2, Wrocław 1992, s. 486.

58 AAN, MEN 4116, Wniosek Ministra Oświaty o powołanie dr Czesława Nowińskiego na rektora Szkoły Głównej Planowania i Statystyki w Warszawie, 22.09.1949 r., k. 27–28; Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego [AUW], 2607, Powołanie Czesława Nowińskiego na rektora SGPiS na lata 1949–1952, 6.10.1949 r., b.p.

59 D. Drabińska, *Powstanie Szkoły Głównej Planowania i Statystyki*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1994, t. 39, nr 3, s. 88.

60 AUW, 2607, Pismo ministra oświaty (wz. E. Krassowska) do Czesława Nowińskiego, 8.09.1949 r., b.p.

SGPiS, którymi kierował. Z wielkich planów pozostała mu funkcja rektora uczelni, która miała stać się odpowiednikiem Moskiewskiego Instytutu Gospodarki Narodowej im. Georgija Plechanowa. Mimo wszystko było to najpoważniejsze ze stanowisk, które Nowiński do tej pory piastował. Teraz tylko od niego zależało, czy otrzymaną szansę wykorzysta.

Nowiński w SGPiS został przyjęty chłodno. Dla większości kadry był on przede wszystkim urzędnikiem państwowym i naukowym nuworyszem, narzuconym uczonym przez władze. Nie było to dziwne – wszak szukający w bibliotekach dorobku Nowińskiego nie wiedzieli, że trzeba sięgać po publikacje Frydmana. Jeżeli nawet ktoś sięgnąłby po nie, nie znalazłby w nich śladów zainteresowania problematyką ekonomiczną. Trzeba też pamiętać, że Nowiński trafił do uczelni na czele grupy osób spoza dawnej SGH, którym postawiono zadanie zakończenia procesu przekształcania jej w uczelnię o charakterze marksistowskim. W grupie tej byli m.in. wspomniani powyżej Minc i Blass, SGPiS miała od tej pory być uczelnią w pełni podporządkowaną władzy i przygotowywać kadry dla gospodarki centralnie kierowanej. Ograniczono zgodnie z centralnymi dyrektywami pracę badawczą dawnych pracowników uczelni. Część z nich usunięto z SGPiS lub pozbawiono możliwości prowadzenia zajęć. Rola Senatu w kierowaniu Szkołą spadła nieomal do zera na rzecz władz rektorskich i uczelnianej komórki PZPR. Zresztą sam Nowiński nie angażował się w prace organizacyjne i dydaktyczne uczelni, pozostawiając to prorektorom oraz organizacji partyjnej. Po stronie sukcesów kadencji Nowińskiego niewątpliwie należy zapisać rozpoczęcie budowy gmachu głównego SGPiS – największej inwestycji w całej historii uczelni. W 1950 r. ruszyły też studia zaoczne.

Formalnie kadencja Nowińskiego powinna trwać do końca roku akademickiego 1951/1952. Jednak już w lutym 1952 r., a więc kilka miesięcy przed jej upływem, rektor poprosił o zwolnienie z funkcji. Swoją prośbę motywował złym stanem zdrowia. Ministerstwo Oświaty przychyliło się do prośby Nowińskiego i w końcu czerwca 1952 r. przestał on kierować SGPiS⁶¹. Zastąpił go Oskar Lange. Później pojawiały się plotki, że Nowiński zrezygnował na polecenie władz, które przygotowywały miejsce pracy dla Langego. Jeżeli nawet dotychczasowego rektora poproszono o rezygnację, to rzeczywiście mogła być ona podyktowana jego stanem zdrowia. Choć nie był jeszcze wiekowym człowiekiem – w 1952 r. skończył 45 lat – często korzystał z urlopów zdrowotnych i wyjazdów do sanatoriów. Okres pracy w SGPiS nie był tu wyjątkiem – podobnie było w czasie zatrudnienia w Kancelarii Cywilnej Prezydenta RP⁶². Niewykluczone, że dawały o sobie znać wojenne przeżycia. Natomiast bezsprzecznie była to zmiana jakościowa. Lange, choć całkowicie podporządkowany władzom, był jednym z najwybitniejszych polskich ekonomistów, powszechnie znanym w środowisku, także poza granicami kraju. Z Nowińskim wygrywał na każdym możliwym polu.

W opisaney powyżej zmianie najciekawsza jest jednak atmosfera, w jakiej odbyła się ona. Kilka tygodni po zakończeniu pracy, do teczki osobowej Nowińskiego, kierownik Działu Kadr SGPiS włożył krótką notatkę:

[Czesław Nowiński] zarówno jako rektor i kierownik Katedry udzielał się bardzo mało, tłumacząc ten stan rzeczy ciągłymi chorobami. Cechował go przykry stosunek do ludzi (surowy, niesprawiedliwy), co powodowało, że pracownicy na różnym

61 AAN, MEN 4116, Pismo ministra oświaty do Czesława Nowińskiego, 25.03.1952 r., k. 99.

62 AAN, KPIRP 39, Pismo Czesława Nowińskiego do Bolesława Bieruta, 1.10.1948 r., b.p.

szczeblu zależności zbliżali się do niego z lękiem i niechętnie. Uczulony był na punkcie swojej władzy i swojej osoby. Ogólnie nie cieszył się autorytetem wśród pracowników Szkoły. Wyróżniał się jeszcze błyskotliwą inteligencją i despotyczną rzutkością⁶³.

To ewenement, że tego typu notatka informacyjna była wkładana do teczki odchodzącego wykładowcy. Dobrze ona obrazuje stosunek pracowników uczelni do swojego rektora.

Po odejściu ze stanowiska rektora SGPiS Nowiński wrócił na UW (formalnie przez cały okres rektorowania był urlopowanym profesorem Uniwersytetu). Nie trafił jednak ponownie na Wydział Prawa, a do Katedry Materializmu Dialektycznego i Historycznego Wydziału Filozoficzno-Społecznego⁶⁴. Pełnił tam funkcję kierownika Zakładu Materializmu Dialektycznego. W październiku 1953 r. został też rzeczoznawcą naukowym Centralnej Komisji Kwalifikacyjnej dla Pracowników Nauki⁶⁵. Wkrótce jednak Nowiński porzucił również UW – w 1955 r. poprosił o roczny urlop bezpłatny. I choć uzyskał na niego zgodę, ostatecznie zdecydował się odejść z pracy⁶⁶.

Od 1954 r. Nowiński pracował także w Polskiej Akademii Nauk. Na początku tego roku wszedł w skład ciała mającego doprowadzić do stworzenia Instytutu Filozoficznego PAN, przy jednoczesnej likwidacji Instytutu Filozofii UW. Do stworzenia PAN-owskiej komórki nie doszło, w zamian za to powołano tam Katedrę Materializmu Dialektycznego i Historycznego pod kierownictwem Nowińskiego. Była to komórka bezpośrednio podległa Prezydium Akademii. Jej zadaniem było ideologiczne szkolenie aspirantów i pomocniczych pracowników nauki na potrzeby innych komórek PAN. Tylko w 1954 r. przeszkolono tam 290 pomocniczych pracowników nauki. Sam Nowiński zajmował się „Problematyką tego, co jednostkowe i tego, co ogólne w świetle «Zeszytów Filozoficznych» Lenina”⁶⁷. W 1956 r. Katedrę włączono w struktury Zakładu Filozofii tworzonego wówczas Instytutu Filozofii i Socjologii PAN. W Instytucie Nowiński pełnił funkcję kierownika Zespołu Metodologii Dialektycznej i Filozoficznych Problemów Nauk Przyrodniczych. W latach sześćdziesiątych wykładał ponadto na Akademii Medycznej w Warszawie oraz pełnił w niej funkcję kierownika Katedry Filozofii⁶⁸.

Po wojnie Nowiński stopniowo zmieniał obszar naukowych zainteresowań. Od filozofii prawa przeszedł do metodologii dialektycznej. Próbował też zajmować się problemami ekonomicznymi. Upadek stalinizmu był widoczną cezurą w obrębie jego pracy naukowej: nie wrócił do kwestii prawnych – tak bliskich mu przed wojną, nie zagłębił się w zagadnienia ekonomiczne, którymi zaczął interesować się na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych. Jego zainteresowania naukowe skupiły się teraz filozoficznych problemach

63 ASGH, N-99/K, Notatka kierownika Działu Kadr SGPiS, 15.09.1952 r., k. 1.

64 AAN, MEN 4116, Pismo ministra oświaty do Czesława Nowińskiego, 14.10.1952 r., k. 109.

65 AUW 2607, Pismo przewodniczącego CKKdPN Adama Rapackiego do Czesława Nowińskiego, 30.12.1953 r., b.p.

66 AUW, 2607, Świadectwo pracy, 23.05.1977 r., b.p.

67 1953 grudzień 15, Warszawa – Pismo Stefana Żółkiewskiego, sekretarza naukowego PAN do Wydziału Nauki KC PZPR (z załącznikiem: projektem uchwały Sekretariatu KC PZPR w sprawie powołania Komisji Organizacyjnej Instytutu Filozoficznego PAN), [w:] *Spętana Akademia. Polska Akademia Nauk w dokumentach władz PRL. Materiały partyjne (1950–1986)*, t. 2, oprac. P. Pleskot, T.P. Rutkowski, Warszawa 2012, s. 136–137; P. Hübner, *Nauka polska*, s. 215; idem, *Polityka naukowa w Polsce*, t. 2, s. 799.

68 AKPAN, 41/1219, Pismo Czesław Nowińskiego do sekretarza naukowego PAN, 10.10.1961 r., k. 34.

nauk przyrodniczych. Jednak i ten dorobek publikacyjny nie był liczny. Nie zmieniło tego nawet odejście od pracy akademickiej i organizacyjnej na rzecz zaangażowania naukowego w PAN. Nie ogłosił drukiem swojej pracy habilitacyjnej. Opublikował tylko dwie prace zwarte: *To, co jednostkowe, i to, co ogólne*⁶⁹ oraz – we współautorstwie – *O rozwoju pojęcia gatunku*⁷⁰. Do powyższego zestawienia można dodać kilka artykułów, skryptów, recenzji, prac pod redakcją i tłumaczeń⁷¹.

Trudno też odszukać przejawów jakiegokolwiek pozazawodowej aktywności Nowińskiego. W latach pięćdziesiątych bezpieka rozpracowała tzw. grupę wileńskiej profesury, do której zaliczono rektora SGPiS. Starano się udowodnić przedwojenne powiązania tych ludzi nauki z sowietologicznym Instytutem Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej w Wilnie (pracował tam m.in. wspomniany Sukiennicki, choć Frydman nie miał z Instytutem nic wspólnego⁷²). Inwigilacja ta nie przyniosła szerszych informacji na temat pozazawodowej aktywności Nowińskiego. Zresztą działania bezpieki były prowadzone niechlujnie – informacje zebrane w sprawie jego biografii były bardzo pobieżne, często błędne: z prawnika pracującego w Prokuraturii uczyniono sanacyjnego prokuratora⁷³.

Nowińskiego w zauważalny sposób nie dotknęła antysemicka nagonka lat 1967–1968. Przeciwnie, nie robiono mu trudności z udzieleniem zgody na przedłużenie dodatkowego zatrudnienia w Akademii Medycznej, a jesienią 1968 r. otrzymał specjalny dodatek do wynagrodzenia⁷⁴. Ofiarą Marca 1968 r. padł za to jego brat – wówczas noszący już nazwisko Jakub Chlebowski. Po wojnie został on profesorem w Akademii Medycznej w Białymstoku, pełniąc tam m.in. funkcję prorektora (1957–1959) i rektora (1959–1962). Pracę utracił w 1968 r. na fali antysemickiej nagonki i wyemigrował do Izraela. Wkrótce zginął tam w wypadku samochodowym⁷⁵.

Zatrudnienie w PAN Czesław Nowiński skończył na stanowisku kierownika Zespołu Metodologii Dialektycznej i Filozoficznych Problemów Nauk Biologicznych. W końcu grudnia 1977 r. odszedł na emeryturę. Zmarł 24 lipca 1981 r. w Warszawie i został pochowany na Cmentarzu Komunalnym (obecnie Wojskowym) na Powązkach (kwatery C7/3/1).

Biografia Sawy Frydmana / Czesława Nowińskiego to życiorys szczególny. Gdyby nie wybuch wojny, ten filozof prawa prawdopodobnie zajmowałby się zagadnieniami teoretycznymi dotyczącymi teorii prawa, wykladałby w prestiżowej uczelni pokonując kolejne

69 Cz. Nowiński, *Podstawy materialistyczno-dialektycznej teorii poznania*, Warszawa 1957.

70 Cz. Nowiński, L. Kuźnicki, *O rozwoju pojęcia gatunku*, Warszawa 1965.

71 M.in.: Cz. Nowiński, *Podstawy materialistyczno-dialektycznej teorii poznania*, Warszawa 1950–1951; idem, *W sprawie powszechników*, „Myśl Filozoficzna” 1957, nr 2, s. 57–101; idem, *Kryzys struktury teorii ewolucji (dialektyka formy i treści)*, „Studia Filozoficzne” 1969, nr 2, s. 47–67; idem, *O co właściwie chodzi w tzw. „integracji nauk”?*, „Studia Filozoficzne” 1972, nr 7–8, s. 203–208; idem, *Postęp w ewolucji biologicznej*, „Studia Filozoficzne” 1978, nr 8–9, s. 219–223; idem, *O reliktach pozytywizmu*, „Studia Filozoficzne” 1980, nr 6, s. 99–116.

72 Por. *Początki sowietologii. Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie 1930–1939. Idee – ludzie – dziedzictwo*, red. J. Malicki, A. Pukszo, Warszawa 2021, passim.

73 Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie [AIPN], 0423/336, Sprawa operacyjna dotycząca Jerzego Wiszniewskiego, wykładowcy Instytutu Badań Europy Wschodniej, passim.

74 AKPAN, A1/1219, Pismo naczelnika Samodzielnego Oddziału osobowego PAN do Czesława Nowińskiego, 20.09.1968 r., k. 48.

75 *Rektorzy Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku 1950–2014*, red. L. Chyczewski, M. Grassmann, P. Radziejewski, M. Piszczatowska, Białystok 2014, s. 245.

kroki naukowej kariery. Jego dorobek w tym zakresie jest doceniany do dzisiaj⁷⁶. Współczesne bazy cytowań wskazują, że bardzo nieliczne prace Sawy Frydmana w ostatnim ćwierćwieczu były przywoływane przynajmniej czterdziestokrotnie. Krzysztof Pleszka, analizując badania Frydmana, pisał:

Podsumowanie tez współczesnych Frydmanowi koncepcji wykładni nie tylko budzi podziw dla trafności ujęcia, ale skłania jednocześnie do refleksji nad współczesnymi osiągnięciami teorii wykładni. Wydaje się, że w odniesieniu do wielu z nich, poglądy S. Frydmana, znane jedynie w wąskim kręgu, mogłyby być traktowane jako prekursorskie⁷⁷.

Możemy tylko domyślać się, że to starcie z dwoma totalitaryzmami zmieniło Frydmana-naukowca w Nowińskiego-marksistowskiego neofitę. Gdyby rzeczywiście chciał zostać komunistą, podjąłby taką próbę w okresie studiów lub latach 1939–1941. Jego pełne zaangażowanie się w budowę w Polsce nowego systemu mogło wynikać z wojennej traumy wiecznie ściganego człowieka, na którego dybali zarówno Niemcy, jak i szmalcownicy. Mogła być to też ucieczka przed przedwojenną biografią. Nie można jednak wykluczyć, że Frydman/Nowiński skorzystał z nadarzającej się okazji i po prostu wykorzystał szansę na realizację własnych ambicji. Jeżeli nawet tak było, zysk z tej wolty nie był znaczny. Warto jednak, aby oceniając postawy ludzkie w godzinnych próby, mieć na uwadze ich życiorysy.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie [AAN]:

- Kancelaria Prezydenta i Rady Państwa [KPiRP] 33, 34, 35, 39;
- Ministerstwo Edukacji Narodowej [MEN] 4116.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie [AIPN], 0423/336.

Archiwum Kancelarii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie [AKPAN], A1/1219.

Archiwum Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie [ASGH], N-99/K.

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie [AUJ]:

- WP III 32 Frydman;
- WP III 32 Habil, SIII 246 Frydman.

Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego [AUŁ], DSP-120.

Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego [AUW], 2607.

⁷⁶ Por. A. Stępkowski, *Polska myśl prawna i prawnicza*, [w:] *Synteza prawa polskiego 1918–1939*, red. T. Guz, J. Głuchowski, M.R. Pałubska, Warszawa 2013, s. 61–69.

⁷⁷ K. Pleszka, *Konstrukcyjna teoria wykładni*, s. 19.

- Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie) [LCVA]:
- Uniwersytet Stefana Batorego: Fondas 126, apyrašas 1, Fondas 175, apyrašas 2V1Ca, Fondas 175, apyrašas 14;
 - Prokuratoria Generalna RP, Ekspozycja w Wilnie.

Źródła drukowane

- Frydman S., *Dogmatyka prawa w świetle socjologii. Studium pierwsze: O wykładni ustaw*, [w:] *Ogólna nauka o prawie*, red. B. Wróblewski, Wilno 1936, s. 141–316.
- Frydman S., Drapkin E., *Domniemanie prawne*, Wilno 1938.
- Frydman S., *Problem definicji prawa*, „Przegląd Filozoficzny” 1936, nr 4, s. 489–491.
- Frydman S., *Teoria prawa a teoria techniki prawniczej*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1937, nr 7, s. 193–197, 1937, nr 8, s. 219–222, 1937, nr 10, s. 275–279, 1937, nr 12, s. 355–360, 1938, nr 3, s. 64–70.
- Frydman S., *Uwagi do podstaw skarbowości*, Wilno 1930.
- Monitor Polski 1946, Nr 10, poz. 17, Zarządzenie Ministra Apropozycji i Handlu z dnia 20 listopada 1945 r. o ustanowieniu przymusowego zarządu państwowego nad przedsiębiorstwem Młyn Twardowski w mieście Kruszwicy.
- Nowiński Cz., L. Kuźnicki, *O rozwoju pojęcia gatunku*, Warszawa 1965.
- Nowiński Cz., *Kryzys struktury teorii ewolucji (dialektyka formy i treści)*, „Studia Filozoficzne” 1969, nr 2, s. 47–67.
- Nowiński Cz., *O co właściwie chodzi w tzw. „integracji nauk”?*, „Studia Filozoficzne” 1972, nr 7–8, s. 203–208.
- Nowiński Cz., *O relikach pozytywizmu*, „Studia Filozoficzne” 1980, nr 6, s. 99–116.
- Nowiński Cz., *Podstawy materialistyczno-dialektycznej teorii poznania*, Warszawa 1957.
- Nowiński Cz., *Podstawy materialistyczno-dialektycznej teorii poznania*, Warszawa 1950–1951.
- Nowiński Cz., *Postęp w ewolucji biologicznej*, „Studia Filozoficzne” 1978, nr 8–9, s. 219–223.
- Nowiński Cz., *W sprawie powszechników*, „Myśl Filozoficzna” 1957, nr 2, s. 57–101.
- Skład Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Rok Akademicki 1946/47*, Kraków 1947.
- Skład Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Rok Akademicki 1947/48*, Kraków 1948.
- Spętana Akademia. Polska Akademia Nauk w dokumentach władz PRL. Materiały partyjne (1950–1986)*, t. 2, oprac. P. Pleskot, T. P. Rutkowski, Warszawa 2012.
- Teoria statystyki. Na podstawie podręczników oraz skryptów z wykładów prof. Mieczysława Gutkowskiego do użytku słuchaczy USB opracował Sawa Frydman*, Wilno 1929.

Literatura przedmiotu

- Chmielewski W.J., *Stanisław Skrzyszewski wobec ludzi nauki w świetle własnych notatek, listów i pism (1944–1950)*, Warszawa 2014.
- Connelly J., *Zniewolony uniwersytet. Sowietyzacja szkolnictwa wyższego w Niemczech Wschodnich, Czechach i Polsce 1945–1956*, tłum. W. Rodkiewicz, Warszawa 2014.
- Drabińska D., *Powstanie Szkoły Głównej Planowania i Statystyki*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1994, t. 39, nr 3, s. 65–71.
- Hübner P., *Polityka naukowa w Polsce w latach 1944–1953. Geneza systemu*, t. 1–2, Wrocław 1992.

- Hübner P., *Nauka polska po II wojnie światowej – idee i instytucje*, Warszawa 1987.
- Judzińska N., *Po lewej stronie sali. Getto ławkowe w międzywojennym Wilnie*, Warszawa 2023.
- Kornat M., *Bolszewizm, totalitaryzm, rewolucja, Rosja. Początki sowietologii i studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918–1939)*, t. 2, Kraków 2004.
- Koźmińska-Frejlik E., *Po zagładzie. Praktyki asymilacyjne jako strategie zdomawiania się w Polsce 1944/45–1950*, Warszawa 2022.
- Płesza K., *Konstrukcyjna teoria wykładni Sawy Frydmana: próba współczesnego ujęcia*, „Państwo i Prawo” 2005, s. 3–19.
- Początki sowietologii. Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie 1930–1939. Idee – ludzie – dziedzictwo*, red. J. Malicki, A. Puksztó, Warszawa 2021.
- Polska 1944–1991. Informator historyczny. Struktury i ludzie*, t. 1, red. A. Kochański, Warszawa 2022.
- Przygoński A., *Prasa konspiracyjna PPR, cz. 2, Prasa centralna i obwodowa*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1962, nr 4, s. 28–51.
- Rektorzy Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku 1950–2014*, red. L. Chyczewski, M. Grassmann, P. Radziejewski, M. Piszczatowska, Białystok 2014.
- Rocznik Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie 1938–1939*, Wilno 1938.
- Rutkowski T.P., *Na styku nauki i polityki. Uniwersytet Warszawski w PRL 1944–1989*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego po 1945*, red. P.M. Majewski, Warszawa 2016, s. 375–690, DOI 10.31338/uw.9788323522041.pp.375-692.
- Stępkowski A., *Polska myśl prawna i prawnicza*, [w:] *Synteza prawa polskiego 1918–1939*, red. T. Guz, J. Głuchowski, M.R. Pałubska, Warszawa 2013, s. 51–78.
- Tarkowski M., *Wydział Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w latach 1919–1939*, Gdańsk 2015.
- Wincewicz A., Woltanowski P., Sulkowski S., Małyżko J., *Jakub Chlebowski. Rector Magnificus Exultus – A Distinguished Professor of Internal Medicine in Postwar North-East Poland*, „Prilozi” 2018, nr 2–3, s. 143–154. DOI 10.2478/prilozi-2018-0054.
- Żukowski P.M., *Profesorowie Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 2, 1780–2012, Kraków 2014.

dr hab. **Andrzej Zawistowski**, prof. SGH, prof. Instytutu Pileckiego, absolwent Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego (1998 r.), doktor ekonomii (2007 r.) i doktor habilitowany historii (2018 r.). Profesor SGH (2019 r.). Od 1998 r. pracownik Katedry Historii Gospodarczej i Społecznej Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie. Od 2020 r. pracuje także w Ośrodku Badań nad Totalitaryzmami Instytutu Pileckiego. Autor kilkudziesięciu prac naukowych i kilkuset prac popularyzacyjnych Laureat licznych nagród za osiągnięcia w pracy naukowej, m.in. Książka Historyczna Roku (wyróżnienie 2018 r.), Klio (2019 r.), Historia zebrana (2019 r.), Nagroda Historyczna „Polityki” (nominacja 2024 r.).
e-mail: azawist@sgh.waw.pl

Data zgłoszenia artykułu: 24 czerwca 2024

Data przyjęcia do druku: 16 października 2024